

УДК 82.09 (М. БАЖАН)

Н. І. Черниш

Українська академія друкарства

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ (з редакторського досвіду М. П. Бажана)

Викладаються відомості про етапи формування цілісної концепції національного енциклопедичного книговидання, засновником якої був Головний редактор УРЕ академік М. П. Бажан. Досліджується вплив зарубіжних та українських енциклопедій на основні принципи створення вітчизняних довідкових праць та їх тематико-типологічні риси і змістові характеристики. Визначається місце українських енциклопедичних видань 60–80-х рр. ХХ ст. в історії та культурі нашої держави, наголошується на їхньому значенні для усталення сучасних науково-методичних засад національної енциклопедичної справи.

Енциклопедична справа, концепція енциклопедії, книговидання, головний редактор, УРЕ

Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. розпочався новий етап суспільно-політичного життя України у складі СРСР — період так званої «відлиги», коли під тиском величезного за обсягом і трагічного за змістом масиву негативної інформації, яка становила основу історичного виступу М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС у 1956 р. і стосувалася багатьох аспектів — політики, економіки, культури, — відбулися помітні позитивні зрушення в усіх сферах життя суспільства. Активізувався й розвиток національних культурних процесів, до яких незаперечно належить і енциклопедична справа.

Постановою уряду України в грудні 1957 р. було започатковано діяльність Головної редакції УРЕ¹, яка підпорядковувалася президії Академії науки УРСР на засадах науково-видавничої установи та мала здійснювати науково-редакційне опрацювання і випуск на високому науковому, теоретичному та художньо-поліграфічному рівнях універсальних і галузевих енциклопедій, енциклопедичних довідників та іншої літератури, що за своїм характером наближалася б до енциклопедичних видань. Першочерговим завданням було проголошено підготовку універсальної української енциклопедії², обсяг якої становив би 15–16 томів по 36 друк. аркушів, накладом 100 тис. примірників.

¹ Принагідно зазначимо, що М. Бажан неодноразово наголошував на «поновленні» діяльності Головної редакції УРЕ, а не на її започаткуванні (див., зокрема, його лист до тодішнього міністра внутрішніх справ України з проханням передати видавництву матеріали УРЕ 1930–1934 рр., необхідні для «практичної діяльності поновленої Головної редакції УРЕ» [14, с. 1]).

² У науковій літературі можемо бачити припущення, що до опрацювання матеріалів у стислі строки та якнайшвидшого випуску УРЕ колектив Головної редакції спонукали і політичні причини, адже 1952 р. у Мюнхені було завершено видання систематичної частини «Енциклопедії українознавства», яка на той час стала «своєрідним підручником з українознавства в найширшому розумінні цього слова». Відповіддю на закиди, ніби «українська еміграція робить таку складну та важливу культурну справу, яку заборонено на Україні», мала стати нова багатотомна універсальна енциклопедія [6, с. 7, 24–25].

Очолив новостворений видавничий осередок академік М. Бажан (1904–1983) — відомий поет, людина зі значним досвідом журналістської, редакційно-видавничої діяльності, високоавторитетний громадський діяч, знаний науковець-літературознавець, для якого це призначення було втіленням давнього заповітного бажання. Своєю мрією працювати над підготовкою та виданням української енциклопедії М. Бажан ділився з дружиною Н. Бажан-Лауер ще на початку 40-х р., коли свідома українська еліта сповна відчула суспільні та наукові наслідки провалу «скрипнівської» УРЕ [3, с. 59].

Микола Платонович — таку вже мав вдачу — перш ніж щось робити, мусив сформувавши концепцію своєї діяльності. Безперечно, не можна було починати створення, по суті, першої української національної енциклопедії, не дослідивши та глибоко не осмисливши досвід попередників, передусім вітчизняних. Тут варто зробити декілька важливих зауважень.

По-перше, діяльність М. Бажана вийшла далеко за межі розробки та втілення концепції лише однієї універсальної республіканської енциклопедії — УРЕ. Значно ширші її обрії. Йдеться передусім про формування завершеної і водночас відкритої системи енциклопедичного книговидання в Україні. М. Бажан, звісно, не був її єдиним рушієм, однак саме він чверть віку стояв біля керма Головної редакції УРЕ, згуртував наукові сили, сприяв розгалуженню цієї системи та створенню цілісної концепції національного довідника, включно з розв'язанням складних науково-методичних проблем, а також формуванню концепцій таких помітних у національній культурі видань, як УРЕС, «Історія українського мистецтва», «Шевченківський словник» та навіть «Енциклопедія кібернетики» чи «Енциклопедія неорганічних матеріалів». Однак варто наголосити, що саме УРЕ стала прообразом цілком нового, ніде до цього у світі не існуючого типу довідкового видання [13], який вповні відповідав тогочасним реаліям суспільно-політичного і культурного життя України в Радянській федерації.

По-друге, було б несправедливістю й історичним невіглаством, з одного боку, не помічати вимушених компромісів М. Бажана щодо повноти і наукової об'єктивності УРЕ та інших енциклопедій, без чого вони б у будь-яку мить могли бути заборонені, не бачити нав'язаного (чи, можливо, щирого?) запалу полеміки, коли часом відкидалась історична правда, якщо вона була «не з нами», а з іншого, — картати головного редактора за те, що було бідою, а не виною. Власне, не вина, а біда М. Бажана полягала в тому, що не були включені до УРЕ та випущених пізніше енциклопедичних видань Головної редакції прізвища багатьох видатних діячів української культури чи історії³ або відомості про голодомор в Україні у 1932–1933 рр. чи події перших двох

³ Наприклад, прізвище Івана Пулюя — талановитого фізика, знаного в Європі вченого, галичанина за походженням, співавтора П. Куліша у роботі над українським перекладом «Біблії»; відомості про нього вміщені і в «Українській Загальній Енциклопедії», і в «Енциклопедії українознавства». Перелік (далеко не повний) не згаданих в УРЕ, однак помітних в українській науці, культурі, церковному житті особистостей наведений у праці В. Кубійовича, В. Маркуся «Дві українські енциклопедії» [6, с. 55–59, 87–89].

десятиліть ХХ ст., які стосувались українсько-польських відносин, та багато іншого цінного матеріалу. Наскільки дозволяло внутрішньополітичне становище в Україні (а видання УРЕ хоч і розпочалося у відносно сприятливий час «відлиги», однак продовжувалось у найважчі роки «застою»), М. Бажан прагнув енциклопедичної вичерпності, орієнтуючись на досвід видатних попередників — І. Франка, А. Кримського, І. Раковського, М. Скрипника та ін.

По-третє, за М. Бажаном стояла українська словникова традиція, розпочата П. Бериндою 1627 р., продовжена після майже трьохсотріччя вимушеної перерви В. Доманицьким у його тлумачному словнику чужомовних та малозрозумілих слів, прогресивними ідеями М. Сумцова про видання енциклопедії для українського народу, харківською «Народной энциклопедией научных и прикладных знаний» (1910–1914), першою власне українською енциклопедією «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914–1916), завершеною, однак не без хиб та недоліків «Українською Загальною енциклопедією» (1930–1935), невдалою спробою УРЕ під керівництвом М. Скрипника (1930–1934). Про останню у 50-х роках М. Бажан писав — треба думати, не без вимушеного лукавства — так: «Відомо, що ще в 1930 р. проводилися підготовчі заходи щодо створення УРЕ. Проте це видання здійснене тоді не було. Окрім всіляких інших причин, однією з основних була та, що кадри озброєної марксистсько-ленінським знанням української інтелігенції були тоді такі ще незначні, що їм не під силу було звести на потрібному науковому рівні велику і струнку будівлю енциклопедії» [15, с. 67].

І, нарешті, останнє. Крім національного досвіду, М. Бажан залучав і глибоко осмислював здобутки інших відомих енциклопедій — певна річ, передусім БСЭ, а також знаних енциклопедичних словників Ф. А. Брокгауза та І. Ефрона, товариства «Гранат», авторитетних європейських видань — «Британіки», «Брокгауза», «Ларусса». Кожне з них виявилось тією чи іншою мірою корисним для українських енциклопедистів.

Енциклопедичний словник Ф. А. Брокгауза та І. Ефрона і нині слушно називають одним із найкращих: насиченість багатограними фактичними відомостями, зокрема й статистичними даними, високий науковий рівень статей (передусім з природничих наук), добре опрацьована ґрунтовна бібліографія, а ще — масив оригінального українознавчого матеріалу (як відомо, серед авторів таких дописів — І. Франко, А. Кримський, М. Сумцов, Д. Багалій, П. Тутковський та інші знані українські науковці). Кожна стаття тут — ніби своєрідна маленька монографія, адже укладачі, як правило, висвітлювали обрану тему багатоаспектно, аргументовано, залучаючи значний обсяг нових і апробованих фактів, джерел, імен. І ще — вільна манера подання відомостей, коли елементи белетристики спостерігаються як у біографічних матеріалах (більшість з них читаються ніби захоплююче оповідання), так і в суто наукових, не позбавлених, однак, яскравого авторського стилю [4; 11, с. 171–181].

Енциклопедичний словник братів О. та І. Гранат вважають не лише цінною довідковою, а й корисною навчальною книгою. Призначений за задумом

видавців стати «посібником для самоосвіти найширших кіл», він містив ґрунтовні відомості з суспільних наук, актуальних на початку ХХ ст. проблем техніки (які, до речі, добре ілюстровані), відзначався точністю фактів і формулювань, вповні віддзеркалював тогочасний рівень розвитку певних галузей знань та подавав розлогу рекомендаційну бібліографію [1].

Перед М. Бажаном був і неоднозначний досвід першого видання БСЭ, яка, з одного боку, виокремлювалася яскравим ідейним забарвленням практично всіх статей, а з іншого, — містила величезний масив цінних культурознавчих відомостей, сприяла подальшому розвитку енциклопедичних принципів всеохопності проблем, прагнула повідомити читачам найсуттєвішу та актуальну інформацію. Друге видання БСЭ засвідчувало хибність орієнтації на відомості, що швидко втрачали актуальність, збідненість з ідеологічних та цензурних міркувань розділів історії, культури, освіти, відсутність численних цінних для читачів біографічних довідок, перекручення історичної правди на догоду політичній кон'юктурі. І хоча в редакційно-методичному плані саме друге видання БСЭ деякою мірою було своєрідним зразком для українських енциклопедистів, підходи його видавців потребували від колективу Головної редакції УРЕ глибокого критичного осмислення і ретельного вивчення, адже саме науково-популярна орієнтація матеріалів цього довідника в контексті середини ХХ ст. виявилася вдалою відповіддю на потреби суспільства [11, с. 181–191].

З ініціативи та за дорученням М. Бажана бібліотека УРЕ придбала комплекти відомих зарубіжних європейських енциклопедій. Їх досвід, нагромаджений упродовж ХІХ – першої половини ХХ ст., теж важив багато. Так, словник «Британіки» трохи менший, ніж інших світових довідкових видань, інформацію зі спеціального питання тут можна знайти, лише скориставшись доволі складним за структурою покажчиком. Чільне місце в «Британіці» належить ґрунтовним оглядовим статтям (до речі, доволі великим за обсягом), цінним бібліографічним матеріалам, різноманітним засобам унаочнення (картам, схемам тощо). Для кваліфікованого читача особливу вагу мають усебічність тематики статей «Британіки», пропорційна увага видавців як до гуманітарних питань, так і до технічних проблем у широкому аспекті з урахуванням інформаційних потреб різних категорій користувачів, глибина висвітлення проблем, а ще — бездоганна точність інформації [9].

Німецькі енциклопедичні видання фірми «Ф. А. Брокгауз» принципово інші. Чільне місце тут належить не ґрунтовним оглядовим статтям, а численним конкретним довідкам, часом доволі стислим. Широко застосовується система посилань та взаємозв'язків між близькими за тематикою матеріалами, часто-густо трапляються непоодинокі статті-відсилання. На сторінках «Брокгауза» природничі та гуманітарні науки представлені доволі пропорційно, без виразної переваги якоїсь однієї галузі, читачам пропонується також чимало оригінальних новітніх біографічних статей. Видавці німецької енциклопедії прагнуть презентувати широкій громадськості довідник, у якому б

фундаментальні, стабільні та науково апробовані відомості були подані так само повно, об'єктивно, як і новітні теми, а багатоаспектні практичні матеріали надавали б праці популярного і деякою мірою навіть прикладного характеру [8].

Енциклопедичні видання французького видавничого осередку «Ларусс» містять надзвичайно цінну інформацію з виразним акцентом на проблеми європейської літератури, образотворчого мистецтва. Звичні для енциклопедичних словників короткі довідки поєднані тут зі значними за обсягом оглядовими матеріалами, вміщено численні біографічні дописи про видатних представників науки, літератури, мистецтва, відомих політиків, трапляються навіть оригінальні статті, присвячені найвидатнішим творам європейського та світового мистецтва і літератури [11, с. 116–123]. Зазвичай передмова до видань «Ларусса» наводить відомості з історії словникових та енциклопедичних видань різних країн світу⁴.

Докладне ознайомлення з досвідом попередників та глибоке осмислення всього багатоаспектного масиву інформації, що стосувалася світової та національної енциклопедичної справи, дали М. Бажанові змогу створити оригінальну цілісну концепцію республіканського енциклопедичного книговидання, яка включала цілком сформовані уявлення про тип республіканської енциклопедії, основні методи розробки та подальшого вдосконалення словника довідника, дієві засоби досягнення внутрішньої системності праці, повноти та всеохопності фактичного матеріалу, методичні прийоми оцінки й вдосконалення композиції, мови і стилю, врешті, особливий метод керівництва енциклопедичним видавництвом. Ця концепція якоюсь мірою випереджала час, оскільки в ній органічно втілились уявлення про призначення та функції енциклопедичного книговидання у тогочасних складних умовах соціального і науково-технічного прогресу, про зростання значення в науці філософського та гуманітарного начал, суттєве розширення та принципове збагачення культури видання, неабиякий демократизм і велика відповідальність в управлінні енциклопедичним колективом.

Головна редакція УРЕ під керівництвом М. Бажана створила оригінальну та своєрідну українську енциклопедію, виробила обґрунтоване в контексті часу співвідношення загальносвітового, загальносоюзного та національного матеріалу, дожовтневих і пожовтневих відомостей. В. Костенко, що тривалий час працював разом з М. Бажаном, згадував: «У процесі роботи, коли вирішувалось головне — підходить для енциклопедії той чи інший термін чи не підходить, — формувались принципи, якою має бути наша енциклопедія.

---

⁴ Зауважмо принагідно, що нотатки М. Бажана на берегах оригіналів авторських матеріалів та версток першого видання УРЕ засвідчують його добре ознайомлення саме з «Ларуссом». Він неодноразово звертався до цього довідника для перевірки фактів, вибору оптимальної форми їх подання чи за етимологічною довідкою. «Великий енциклопедичний Ларусс» (10 т., 2 т. додатків, понад 450 тис. статей) виходив друком у 1960–1964 рр., фактично паралельно з українською універсальною енциклопедією і, безперечно, слугував своєрідним зразком сучасних (на той період) науково-методичних підходів для вітчизняних видавців.

Микола Платонович тримав у своїх руках вирішення цих питань і в кінці засідань висловлював їх суть з дивовижною чіткістю і якістю. По-перше, він з принципових методологічних позицій роз'яснив, чому наша енциклопедія повинна бути універсальною, а не краєзнавчою. По-друге, за цим слідувало таке питання, які співвідношення вітчизняного матеріалу і матеріалу загальнолюдського. І тут він на конкретних прикладах дав чіткі роз'яснення, що універсальність не може заглушити національного матеріалу, вона повинна мати своє обличчя. По-третє, принциповими і переконливими були його думки, підкріплені прикладами, про те, яким має бути співвідношення матеріалу дорадянського і радянського. При цьому він орієнтував розв'язувати основоположні питання творчо, глибоко вивчаючи конкретні терміни, проблеми, галузі, цілі науки, шукаючи новий матеріал, якого ще ніколи не було в довідковій літературі, перевіряючи, чи все точно було в наших попередників» [5].

Робота над енциклопедією враховувала своєрідність інформаційних вимог та інтересів українських читачів, необхідність органічно й оптимально поєднувати загальносвітовий, загальносоюзний та національний (як його тоді називали — республіканський) матеріал не лише у межах окремих статей, а й у виданні загалом. Зрештою, після багаторазового опрацювання та обговорення слівника М. Бажан досяг «золотої середини», такої необхідної для «безболісного» затвердження цього документа в неоднозначних суспільно-політичних реаліях кінця 50-х р. XX ст., забезпечивши майже рівні частини зазначеної вище тематики. Головний редактор УРЕ був переконаний, що універсальна інформація аж ніяк не передреслить українознавчого спрямування довідника, навпаки, розширить вузьконаціональні межі, виявить взаємозв'язки та взаємовпливи української історії, науки, культури з аналогічними процесами, які мали місце у світі.

Справді, вміщуючи майже 50 тис. довідок, УРЕ широко й багатоаспектно висвітлювала передусім життя України, подавала матеріал, створений з урахуванням українських реалій, і в традиційних для енциклопедичної літератури статтях, і в українознавчих дописах, містила численні найновіші терміни, що відбивали зміни в науці та житті суспільства. Понад 7,5 тис. статей УРЕ (майже 15% її обсягу) опубліковано вперше у світовій енциклопедичній літературі, серед них — 2840 біографічних довідок, яких не було в довідниках 20–50-х рр. XX століття. Загалом у 16 томах української універсальної енциклопедії українознавчі матеріали становлять 35,6 %, а 17-й том цілком присвячений Україні. Підкреслимо ще й те, що фактично всі статті УРЕ написані українськими авторами — науковцями, громадськими діячами, письменниками, митцями та ін.⁵, а це також переконливо засвідчує національний характер видання.

⁵ У ЦДАВО України зберігаються офіційні звернення М. Бажана до керівників авторитетних наукових інституцій країни з проханнями надати допомогу в обговоренні проектів тематичних словників УРЕ, написанні енциклопедичних статей, а також постанова АН УРСР «Про участь установ АН УРСР у створенні УРЕ», яка всіляко заохочувала українських вчених до енциклопедичної праці (див. [14, с. 33, 45, 61–62]).

Природно, що М. Бажан вважав за потрібне на початках широко використовувати методичну допомогу видавництва «Советская энциклопедия» — осередку, який опікувався усіма проблемами, пов'язаними з виданням БСЭ. Звернувшись за порадами та настановами до досвідчених колег, працівники Головної редакції УРЕ отримали корисні рекомендації з організаційних, методичних, наукових аспектів⁶. Зокрема, вони ознайомилися зі структурою московського видавництва, нормативними документами, інструкціями, положеннями, які регламентували роботу осередку, обговорили питання, дотичні до комплектування штатів Головної редакції УРЕ, норм на різні редакційно-видавничі процеси опрацювання енциклопедичних матеріалів.

Найважливішим аспектом співпраці був, безперечно, науково-методичний, що охоплював питання розробки та апробації слівника УРЕ, формування типових схем статей різної тематики, опрацювання енциклопедичних циклів тощо. Так, при створенні слівника української енциклопедії були критично проаналізовані й творчо використані проекти слівників попередніх видань БСЭ, МСЭ. Досвід російських колег виявився продуктивним і при визначенні обсягів статей різної тематики та значення, підготовці необхідної для якісної роботи видавництва методичної документації (типових схем статей, принципів оформлення бібліографічних матеріалів, усталення умовних скорочень тощо)⁷. Згодом для того, щоб усунути різнотлумачення дефініцій загальних термінів, уніфікувати трактування важливих і принципових питань, виправити прикрі розбіжності у статистичних та інших довідкових відомостях (передусім у статтях, дотичних до світоглядних тем, а також до військової та зовнішньополітичної тематики), проводили численні консультації, методичні наради, здійснювали взаємне рецензування та апробацію підготовлених текстів. Працівники Головної редакції зверталися до своїх московських колег із проханнями щодо оцінки макетів 1-го та 17-го томів УРЕ [10, с. 38–43], апробації низки важливих матеріалів (зокрема, пов'язаних із викладом досягнень новітніх галузей науки та техніки), надання оновлених статистичних відомостей тощо.

Однак довідкове видання, яке створили українські енциклопедисти, не лише увібрало та віддзеркалило корисний науково-методичний досвід колег, а й стало важливим кроком уперед. Справді, УРЕ принципово відрізнялася від БСЭ насамперед змістом, великим обсягом важливих українознавчих

---

⁶ Варто нагадати, що співпраця українських енциклопедистів та їхніх колег з Москви розпочалася значно раніше, ще у 40-х рр. ХХ ст., коли в Україні розгорталися підготовчі заходи, пов'язані зі створенням універсального довідника. Зокрема, проф. Б. Введенський (на той час член редколегії БСЭ) був присутній на першому засіданні редколегії УРЕ, яке відбулося в квітні 1946 р. Однак після згорання праці над УРЕ контакти, що мали тимчасовий характер і не охоплювали всіх важливих проблем підготовки енциклопедії, припинилися.

⁷ У результаті співпраці українські енциклопедисти підготували та видрукували необхідні для якісної науково-видавничої розробки енциклопедичних видань «Методичні вказівки для редакторів і авторів Української Радянської енциклопедії» [7].

відомостей і значною кількістю оновлених відповідно до тогочасних реалій загальних, звичних та усталених для енциклопедичної практики статей, а ще — особливою систематизованістю матеріалів. Розуміння енциклопедії як логічно впорядкованого зводу знань, а звідси — чітка вимога єдності, взаємопов'язування статей видання (найголовнішою його внутрішньої риси) були для М. Бажана чи не найважливішими орієнтирами в роботі над УРЕ. Головний редактор розглядав сукупність томів енциклопедії як єдиний цілісний твір, єдину систему статей, що перебувають у складних взаємозв'язках, взаємодоповнюючи і збагачуючи викладені відомості. Саме тому М. Бажан наполегливо домагався системності та повноти, подекуди навіть всеохопності фактичного матеріалу, його постійного оновлення і доповнення, насичення довідок передусім тими відомостями, що допомагали б читачеві усвідомити зв'язок предмета (об'єкта) статті з іншими предметами та явищами. Водночас неабияку увагу Головний редактор УРЕ приділяв і тому, щоб наведені в енциклопедії факти відповідали читацькому призначенню довідника, у непоодиноких випадках вважав за доцільне або ж навіть необхідне вміщувати суто практичні чи просто цікаві матеріали, адресовані найширшому загалу.

З часом і набуттям досвіду концепція енциклопедичного книговидання, розроблена М. Бажаном, принципово збагатилась, адже Головна редакція УРЕ розпочала реалізацію видавничих проєктів, пов'язаних з опрацюванням і випуском у світ різноманітних типів енциклопедій, — галузевих, спеціалізованих, персональних праць. У 1964 р., коли перше видання УРЕ наближалось до логічного завершення, було ухвалено постанову «Про завершення випуску УРЕ та підготовку видання іншої енциклопедичної літератури», відповідно до якої передбачався випуск УРЕС, здійснений невдовзі у 1965–1968 роках. Постанова «Про підготовку і видання енциклопедичної літератури в республіці» (1967) ще більше розширила коло видань, запланованих до випуску, додавши до них фундаментальні галузеві та низку оригінальних спеціалізованих довідників. Загалом у 60–80-х р. ХХ ст. колектив Головної редакції УРЕ підготував і випустив не лише першу в СРСР республіканську універсальну енциклопедію УРЕ (1958–1966), а й призначений для найширших кіл читачів енциклопедичний словник УРЕС (1965–1968), перші республіканські галузеві енциклопедії — «Енциклопедію народного господарства УРСР» (1969–1972), «Радянську енциклопедію історії України» (1969–1972), «Українську сільськогосподарську енциклопедію» (1970–1972), «Енциклопедію неорганічних матеріалів» (1977), першу в світі «Енциклопедію кібернетики» (1973–1974), першу в СРСР персональну енциклопедію «Шевченківський словник» (1976–1977), оригінальні фундаментальні науково-довідкові праці — «Історію міст і сіл УРСР» (1967–1974), «Історію українського мистецтва» (1966–1968), «Словник художників України» (1972), краєзнавчий енциклопедичний довідник «Київ» (1982) тощо.

Пізніше, у 1975 р. було ухвалено постанову про започаткування нового видання республіканської енциклопедії, яке б віддзеркало тогочасні здобутки України в різних сферах суспільного, наукового, культурного життя й додало до оновленого національного матеріалу сучасні відомості, загалом традиційні для довідкових праць (йдеться про загальноосвітовий блок). Друге видання УРЕ виходило у світ паралельно двома мовами — українською та російською, яка на той час була мовою міжнародного спілкування народів СРСР, і було завершене в 1985 р., вже після смерті М. Бажана.

Рішення керівництва республіки про випуск у світ другого видання УРЕ отримало численні відгуки як в Україні, так і за її межами. Ось, що пише про це О. Гончар: «Зарубіжники коментують постанову про друге видання УРЕ. Про редколегію, зокрема. В складі її кілька постатей «барвистих статистів» (Гіталов, Стрельченко); від українських письменників введений Олесь Гончар, «мабуть, щоб продемонструвати, що його не затирають»... Та все ж і вони змушені визнати користь нового видання УРЕ» [2, с. 241]. З гіркою письменник змальовує ситуацію, до якої, на його думку, призведе двомовність майбутньої енциклопедії: «Дозволено перевидання УРЕ, але обов'язково двома мовами. Можна уявити, як під час передплати чиновництво активно продемонструє свою зневагу до «наречія» [2, с. 235].

Однак навіть такий численний масив національних енциклопедичних видань (а за час керівництва М. Бажана Головною редакцією УРЕ побачило світ понад 120 томів енциклопедій, енциклопедичних довідників, фундаментальних науково-довідкових праць і словників) не відображає усіх можливостей вітчизняної науки і культури щодо енциклопедичної справи. Безперечно, колектив українських енциклопедистів, очолюваний М. Бажаном, був цілком спроможний на ширше висвітлення проблем національної історії, культури, науки, промислового розвитку. На жаль, ідеологічні та цензурні обмеження, зумовлені періодом «застою», командно-адміністративні методи керівництва національною книговидавничою справою, дріб'язкове опікування з боку «вышестоящих» організацій не могло не позначитися на українських енциклопедіях, створюючи видавцям численні, часом непереборні труднощі. Наявність «білих плям» і заборонених тем, замовчування або викривлене висвітлення історичних фактів, необ'єктивність політичних оцінок низки видатних українських діячів — політиків, письменників, митців — все це виплинуло на науковий рівень національних довідників, які є своєрідним дзеркалом тієї складної епохи.

Відомо, що українським видавцям так і не вдалося дати путівку у світ фактично підготовленому в 1970 р. однотомному УРЕС (тоді б він вийшов друком раніше, ніж союзне видання), енциклопедії «Країни та столиці» (адміністратори від видавничої справи були переконані, що українському читачеві такий довідник узагалі не потрібний). Та й ті енциклопедії, які були випущені за редакцією М. Бажана у Головній редакції УРЕ й отримали широке визнання читачів і поцінування наукової

громадськості (наприклад, «Шевченківський словник» — перша в СРСР персональна енциклопедія — у 1980 р. був відзначений Державною премією УРСР ім. Шевченка), не без перешкод і штучно створених труднощів торували шлях у світ.

Як можемо переконалися, концепція українського енциклопедичного книговидання, сформована М. Бажаном, виявилася значно складнішою та розгалуженішою, ніж передбачалося на початках. Безперечно, втілити заповітну мрію кожної цивілізованої, висококультурної, освіченої нації — створити енциклопедичну працю, яка б акумулювала як здобутки світової цивілізації, так і національні досягнення, — вже одне це було почесним та відповідальним завданням, успішне розв'язання якого заслуговувало на пошану сучасників і поцінування нащадків. Однак М. Бажану не лише така місія виявилася до снаги. Усвідомлення того, що інформаційні потреби українських читачів значно ширші, більш різноаспектні, що вони передбачають поглиблення та належну деталізацію довідкових відомостей у галузевих чи спеціалізованих енциклопедіях (натомість пересічний читач, навпаки, зорієнтований на швидке і зручне отримання стислої, конкретної довідки в компактному енциклопедичному словнику), а спроможність вітчизняної наукової думки щодо створення різних типів довідників цілком реальна, збагатило концепцію українського енциклопедичного книговидання оригінальними проектами. Серед них — два видання універсальної (загальної) енциклопедії УРЕ, два видання енциклопедичного словника (УРЕС), а ще — низка галузевих і спеціалізованих енциклопедій («Історія українського мистецтва», «Шевченківський словник», «Енциклопедія кібернетики», «Українська сільськогосподарська енциклопедія» тощо), численні фундаментальні науково-довідкові праці, актуалізовані невідкладними потребами українського суспільства в узагальненні та систематизованому викладі великого масиву відомостей (наприклад, «Історія міст і сіл Української РСР»).

Розроблена М. Бажаном та колективом Головної редакції УРЕ концепція національного енциклопедичного книговидання постала внаслідок глибокого осмислення наукових здобутків та організаційно-методичних прорахунків попередників, була суттєво збагачена вивченням світового досвіду, який ретельно припасовано до власних уявлень (хоча, можливо, й інше — власні уявлення українських енциклопедистів поступово викристалізувалися в результаті ознайомлення зі змістом, структурою «Британіки», довідників «Ф. А. Брокгауза», «Ларусса» — високоавторитетних праць, які тривалий час були відомі більшості українців лише за назвами). Чимало в науково-методичному, організаційно-видавничому аспектах було запозичено й від досвідчених видавців БСЭ. Йдеться не лише про позитивний методичний набуток, а й про ті негативи, що деякою мірою об'єднують БСЭ та УРЕ і є, зрештою, закономірною, хоч і прикрою даниною офіційній державній політиці СРСР в інформаційній галузі, адже під невсипущим суворим контролем

численних керівних органів небезпечно було намагатися здійснити неможливе. Небезпечно і для колективу видавців (доля головного редактора УРЕ 30-х рр. М. Скрипника та його колег і однодумців була трагічним підтвердженням цього [12]), і для самого видавничого проекту (власне, спроба видання УРЕ у 40-х рр. ХХ ст. — гіркий приклад, добре відомий М. Бажану). Українським енциклопедистам необхідно було віднайти ту грань, ледь вловиму межу, що відділяла «дозволене» від «бажаного», а ще — з гідністю втриматися на ній. Безперечно, саме суспільний та науковий авторитет Миколи Платоновича, його зв'язки в уряді відіграли тут неабияку роль.

Результатом такого складного компромісу стали випущені у світ томи українських енциклопедичних видань — потужна бібліотека знань, досвіду, поєднання здобутків світової цивілізації і національної науки та культури. Саме під керівництвом М. Бажана колектив Головної редакції УРЕ виявив і неодноразово підтвердив свою спроможність створювати фундаментальні енциклопедичні праці, які віддзеркалили вперше віднайдене оптимальне (певна річ, в контексті того непростого часу — 60–80 рр. ХХ ст.) співвідношення обсягу україніки, загальносоюзного матеріалу та інформації, яка є традиційною для універсальних енциклопедій. Це було доволі складно, адже обмеження звичних для загальних довідників відомостей перетворювало універсальну енциклопедію в краєзнавчу (такою, наприклад, була «Енциклопедія українознавства»), однак і нестача українознавчого матеріалу позбавляла УРЕ національної самобутності, нівелювала її зміст. Оригінальність нашої національної енциклопедії не лише в суто українських назвах статей (на кшталт милозвучних «колядки», «намисто», «пролісок» тощо), українікою просякнута й безліч інших матеріалів, загалом традиційних для енциклопедій, а ще в тому, що кожна довідка УРЕ є результатом копійної наукової праці вітчизняних вчених, провідних українських дослідницьких установ, які здійснили чимало актуальних розробок з новочасних напрямів науки, техніки, культури.

І ще — саме М. Бажану вперше вдалося реалізувати концепцію створеного в 60-ті рр. ХХ ст. нового різновиду енциклопедичних видань — республіканської універсальної енциклопедії, визначити її місце в історії і культурі українського народу, змістову структуру (передовсім взаємопроникнення загальносвітових, союзних і національних відомостей), сформулювати цілісне уявлення про системність матеріалів довідника, суттєво збагатити поняття «культура енциклопедичного видання». Завдяки невтомній багаторічній діяльності М. Бажана Україна впевнено ввійшла до числа країн — лідерів з високорозвинутою енциклопедичною справою. Справді, однієї подвижницької праці М. Бажана на чолі Головної редакції УРЕ було б достатньо, щоб увічнити його ім'я в історії культури українського народу.

1. Белов С. В. Братья Гранат / С. В. Белов. — М. : Книга, 1982. — 286 с. 2. Гончар О. Щоденники: в 3 т. / Упоряд. В. Гончар. — Вид. 2-ге, випр. і доп. — Т. 2. — К. : Веселка, 2008.
3. Карбованих слів володар. — К. : Дніпро, 1988. — 517 с. 4. Кауфман И. М. Русские энциклопедии. Библиография и краткие очерки / И. М. Кауфман // Общие энциклопедии. — М., 1960. — Вып. 1. — 168 с. 5. Костенко В. Його глибокі карби / В. Костенко // Молодь України. — 1984. — 7 жовтня. 6. Кубійович М. Дві українські енциклопедії / М. Кубійович, В. Маркусь. — Нью-Йорк: Пролог, 1961. — 146 с. 7. Методичні вказівки для редакторів та авторів УРЕ. — К., 1958. — 160 с. 8. Черниш Н. І. Довідкові видання фірми «Ф. А. Брокгауз»: традиції німецької якості / Н. І. Черниш // Вісн. Книжкової палати. — 2008. — № 9. — С. 36–42. 9. Черниш Н. І. Енциклопедія «Британіка»: складний шлях до світового лідерства / Н. І. Черниш // Вісн. Книжкової палати. — 2009. — № 2. — С. 35–40. 10. Черниш Н. И. Методическая помощь издательства «Советская энциклопедия» в становлении Украинской Советской энциклопедии / Н. И. Черниш // Метод. материалы по подготовке и изданию советских энциклопедий. — М., 1988. — Вып. 27. — С. 38–43. 11. Черниш Н. І. Нариси з історії світової енциклопедичної справи / Н. І. Черниш. — К. : Наша культура і наука, 2009. — 212 с. 12. Черниш Н. І. Українська енциклопедична справа першої половини ХХ ст. / Н. І. Черниш // Поліграфія і видавнича справа. — 2009. — Вип. 1 (49). — С. 8–17. 13. Якушева Г. В. Книга, у которой не будет конца: история энциклопедического жанра / Г. В. Якушева // Книжное дело. — 1993. — № 4. — С. 78–83. 14. ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 15. 15. ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 59.

ФОРМИРОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ УКРАИНСКОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ (из редакторского опыта Н. П. Бажана)

Изложены сведения об этапах формирования целостной концепции национального энциклопедического книгоиздания, основателем которой был Главный редактор УСЭ академик Н. П. Бажан. Исследовано влияние зарубежных и украинских энциклопедий на основные принципы создания отечественных справочников и их тематико-типологические черты и содержательные характеристики. Определено место украинских энциклопедических изданий 60–80-х гг. ХХ в. в истории и культуре нашего государства, подчеркнута их значимость в процессе формирования научно-методических принципов национального энциклопедизма.

THE FORMING OF UKRAINIAN ENCYCLOPEDIA CONCEPT (from editor's experience of M. Bazhan)

The paper presents the editor-in-chief of UNE M. Bazhan. The paper investigates the influence of foreign and Ukrainian encyclopedias on the basis of national and information papers on their theme-typological features and contents characteristics. The paper defines the place of Ukrainian encyclopedian editions of 60–80 years of XX-th century in the history and culture of our state and it underlines their importance for forming modern scientific and methodical principles of national encyclopedian matter.

Стаття надійшла 24.11.2011

УДК 371.214.12.008: 2.81' 373.7

А. М. Куза

Львівський національний аграрний університет

ЗАУВАГИ ДО КУЛЬТУРИ НАВЧАЛЬНОГО ВИДАННЯ: ВИКОРИСТАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Аналізується використання релігійної фразеології у підручниках та посібниках з мови як важливий чинник культури навчального видання. Розглядаються традиції української дидактики та сучасні тенденції щодо використання релігійних фразеологізмів у навчальному процесі.

Культура видання, релігійна фразеологія, фразеологізм, навчальне видання, українська дидактика

Одним із актуальних наукових напрямів у галузі видавничої справи та редагування є розроблення основ культури видання, зокрема культури навчального видання. Такі комплексні дослідження нині набувають особливого значення, зважаючи на те, яку соціально важливу функцію виконують підручники, посібники, практикуми та інші види навчальної літератури. Проблематику культури видання ґрунтовно досліджували В. Барикін, В. Васильєв, А. Мільчин, І. Жарков, Н. Зелінська, М. Тимошик, Н. Черниш, Е. Огар, Н. Зубко, В. Ляхов, З. Монгуш, М. Сікорський та інші вчені.

Розуміння культури книги сучасними дослідниками здебільшого трактується як гармонійна єдність змісту й форми та пов'язується або з якістю авторського (основного) тексту, поглибленого елементами науково-довідкового апарата, або з якісним художнім оформленням та поліграфічним виконанням (при цьому увиразнюються мистецькі акценти книготворення), або ж беруться до уваги всі чинники загалом.

Сучасна книгознавча концепція культури книги, на думку професора кафедри видавничої справи та редагування Української академії друкарства Н. Черниш, повинна базуватися на системному методі й передбачати широке розуміння цього поняття: «культура визначається не лише формою книги (її ілюструванням, оформленням та поліграфічним виконанням), а насамперед змістом авторського тексту» [29, с. 30]. Метою нашої роботи є проаналізувати власне зміст авторського тексту підручників з мови для середньої та вищої школи щодо використання релігійної фразеології як важливого чинника формування високих морально-етичних переконань молодих людей. Окрім того, варто зазначити, що актуальним напрямом сучасної української лінгвістики є дослідження функціональних та дидактичних особливостей наукового стилю мови. Проте окремі комплексні дослідження, присвячені дидактичним особливостям релігійних фразеологізмів в українській лінгводидактиці відсутні, але ефективність цих одиниць у навчальних працях очевидна, що і визначає актуальність обраної теми.

Останнім часом все більше звертають увагу на використання фразеологічного багатства нашої мови у навчальному процесі, оскільки це